

Lewartowski, Kazimierz

Nie tylko wojownicy : uwagi o symbolice wojennej w kulturze mykeńskiej

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 57-65

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Nie tylko wojownicy. Uwagi o symbolice wojennej w kulturze mykeńskiej*

Nazwy ludów zamieszkujących basen Morza Egejskiego w epoce brązu wywołują różne skojarzenia u współczesnych badaczy ich przeszłości. Wyspiarze cykladzcy wiążą się z rybołówstwem i subtelną sztuką figuralną. Minojczycy – z wielką sztuką, lekką architekturą, żegluga i pokojem. Zaś Mykeńczycy przeciwnie – z wojną, prymitywnym rzemiosłem oraz ciężką architekturą monumentalną. Na tym obrazie zaciążyły bez wątpienia osobowości wielkich odkrywców kultury minojskiej i mykeńskiej: Heinricha Schliemanna i Arthura Evansa. Schliemann, zapatrzonny w świat eposów Homera, widział w odkopanych przez siebie grobach i budowlach łądu greckiego pozostałości po świecie bezlitosnych wojowników, a potwierdzeniem tej opinii mógł być odkopany przez niego Okręg Grobów Szybowych A, zawierający szczególnie nagromadzenie symboliki militarnej (SCHLIEMANN 1878). Evans natomiast znalazł w kulturze Krety minojskiej rodzaj świata idealnego, barwnego, uduchowionego i pogodnego. Mieszkańcy łądu greckiego byli dla niego biernymi odbiorcami dokonań minojskich, a kiedy wreszcie zdołali wytworzyć coś własnego – zostali prowincjuszami (EVANS 1921: 12-3; 1936: 746, 754-6). Siła oddziaływania osobowości Evansa była bardzo duża, toteż jego poglądy zostały przyjęte przez ogół badaczy. Kultura mykeńska pozostaje więc w cieniu minojskiej. Piszący te słowa od lat zajmuje się badaniem kultury mykeńskiej właśnie, znajdując w niej wiele istotnych wartości i cech, które pozwalają określić jej twórców mianem pierwszych przedstawicieli cywilizacji europejskiej (por. MARINATOS 1989: 34 -wschodni charakter kultury minojskiej i europejski mykeńskiej). Można tu wymienić ekspansywność gospodarczą, militarną i kulturową, zdolność do tworzenia wielu organizmów państwowych współistniejących na niewielkim obszarze, zamiłowanie do organizacji, wielkich przedsięwzięć budowlanych o charakterze symbolicznym lub utylitarnym, zdolność do wchłaniania i twórczego przetwarzania cudzych osiągnięć. Wiele cywilizacji na całym świecie przejawiało w różnych proporcjach podobne cechy. Wydaje się, że

właśnie te proporcje są tu podstawą klasyfikacji. U Mykeńczyków widoczny jest praktyczny charakter większości ich przedsięwzięć, a monumentalizm przejawia się głównie w konstrukcjach obronnych oraz nielicznych grobowych – w obu przypadkach ma to związek głównie z symboliką państwa i jego trwałości.

Po Mykeńczykach pozostały dużej klasy dzieła sztuki (malarstwo ścienne i wazowe, gliptyka, koroplastyka, intaglio, kość słoniowa), architektury (pałace, znakomite założenia obronne, mistrzowsko wykonane groby kokułowe, mosty, tamy), rzemiosła (brązy, ceramika, drobna biżuteria). Wiele jednak świadczy o wojowniczym charakterze mieszkańców Grecji lądowej i trudno się dziwić, że w powszechnej opinii przesłania on inne dokonania tego ludu. Mimo wszelkich skojarzeń z eposami Homera i zawartym tam obrazem wojowników achajskich, należy zbadać, na ile ten stereotypowy obraz odpowiada rzeczywistości mykeńskiej i jaką rolę odgrywała symbolika wojenna w życiu tamtejszych społeczności.

Niniejsze rozważania oparte są głównie na źródłach archeologicznych, gdyż dokumenty pisane (tabliczki pisma linearnego B) pochodzą z bardzo krótkiego okresu i niewiele wnoszą do omawianego tu zagadnienia. Dysponujemy natomiast licznymi źródłami ikonograficznymi, pozostałościami konstrukcji obronnych oraz wieloma znaleziskami z grobów. Nie miejsce tu na przedstawienie nawet w wielkim skrócie problematyki „archeologii śmierci”, natomiast autor niniejszej pracy pragnie stwierdzić, iż podziela poglądy tych autorów, którzy, wbrew dość szeroko akceptowanym koncepcjom wyrosłym na gruncie New Archaeology (np. SAXE 1970; BINFORD 1971; SHAY 1983, YASSUR-LANDAU 1992) sądzą, że cmentarzyska nie są wiernym odbiciem żywych społeczeństw i ich organizacji, lecz stanowią rodzaj wypowiedzi symbolicznej związanej z wyobrażeniami na temat śmierci, życia pozagrobowego, nierzadko też z pewną wizją świata idealnego (np. TRIGGER 1982; HODDER 1982: 141, 146). Skład wyposażenia grobowego jest wynikiem różnych procesów i mechanizmów, które najczę-

* Dziękuję Panu Robertowi A. Sucharskiemu za cenne wskazówki dotyczące dokumentów w piśmie linearnym B.

Chronologia kultury mykeńskiej:

okres wczesnomykeński	- ok. 1650 p.n.e.-1400 p.n.e.
okres środkowomykeński	- ok. 1400 p.n.e.-1200 p.n.e.
okres końcowomykeński	- ok. 1200 p.n.e.-1100 p.n.e.
okres submykeński	- ok. 1100 p.n.e.-1050 p.n.e.

ściej nie poddają się analizie archeologicznej. Tam gdzie brak źródeł pisanych wyjaśniających te zagadnienia – jak w przypadku kultury mykeńskiej – zalecana jest najwyższa ostrożność przy interpretacji znalezisk grobowych.

Geneza kultury mykeńskiej jest wciąż niezbyt jasna. Obecnie przyjmuje się powszechnie, że późniejsi Mykeńczycy przybyli do Grecji najpóźniej w końcu wczesnego brązu (THOMAS 1976: 93; RUTTER 1993: 761-6; DOUMAS 1996: 51-58). Przez cały średni brąz obserwujemy w Grecji regres w stosunku do szczytowego momentu wczesnego brązu (znane są zresztą głównie cmentarzyska, a niezbyt wiele osad). Dynamika procesów zachodzących w Grecji lądowej tego czasu była niewielka (RUTTER 1993: 774-84). Sytuacja zaczęła zmieniać się pod koniec średniego brązu, a radykalne przyspieszenie obserwujemy wraz z powstaniem Okręgów Grobów Szybowych. Nie można tu jednak mówić o napływie nowej ludności, gdyż brak jest na to dowodów, natomiast wiele świadczy o kontynuacji, jak na przykład ciągłość sekwencji ceramicznej (DIETZ 1991), ciągłość niektórych osad – np. Kiapha Thiti (LAUTNER 1989), czy cmentarzysk – np. Cmentarzysko Prehistoryczne w Mykenach (WACE, PACKENHAM-WALSH 1955: 191). Wydaje się więc pewne, że twórcami kultury mykeńskiej byli mieszkańcy lądu greckiego, zamieszkali tu przynajmniej od końca wczesnego brązu. Przypuszcza się, że nastąpił spłot różnych okoliczności, który wytrącił przyszlých Mykeńczyków z ich spokojnej egzystencji i dał impuls do szybkiego rozwoju. Wraz z powstaniem młodszych pałaców na Krecie (koniec średniego brązu) znacznie zwiększyło się zainteresowanie Minojczyków Grecją lądową. Bliski kontakt z wysoko rozwiniętą kulturą minojską należał zapewne do czynników wzrostu. Nie bez znaczenia mógł być także rozwój kontaktów z obszarem illiryskim, a poprzez niego z bursztynonośną Europą Środkową i północną (charakterystyczna jest duża koncentracja wyrobów bursztynowych w Grobach Szybowych). Trudno ocenić, czy Minojczycy byli zainteresowani handlem bursztynem, natomiast skądś musieli pozyskiwać cynę, a jednym ze źródeł tego metalu jest Kornwalia. Bursztyn mógł być dodatkowym przedmiotem wymiany, towarzyszącym cynie (MARAN 1999). Tak więc ład grecki znalazł się na ważnym szlaku handlowym (GRAZIADIO 1998), co stanowić musiało kolejny, istotny impuls zmian.

W dziejach kultury mykeńskiej możemy wyróżnić kilka okresów. Okres wczesnomykeński rozpoczyna się wraz z Okręgami Grobów Szybowych, a kończy w momencie powstania pierwszych budowli pałacowych i umocnionych cytadel. Znany jest on nam głównie z grobów, gdyż pozostało po nim niewiele osad. Jest to czas wyłaniania się silniejszych ośrodków, stopniowo przejmujących kontrolę nad szlakami komunikacyjnymi, ziemią uprawną i dostępem do różnorodnych bogactw. Kształtują się wtedy pierwsze struktury polityczne wczesnego państwa zwane wodzostwami, w których zdobywano ekspozycję dzięki przymiotom osobistym (tzw. Big

Men w literaturze anglo-saskiej). Z czasem wyłonią się w wyniku tej walki o pozycję rody zajmujące tradycyjne, dziedziczne miejsce w hierarchii społecznej (zagadnienia postępującej stratyfikacji społecznej cf. WASON 1994: zwł. 44-8; w odniesieniu do kultury mykeńskiej – SHEL-MERDINE 1997: 557-80; WRIGHT 1997: 10-1). Do podziału terytoriów i stref wpływów pomiędzy kształtującymi się właśnie wodzostwami doszło chyba stosunkowo prędko, gdyż jeszcze w okresie wczesnomykeńskim obserwujemy znaczną aktywność Mykeńczyków w całym basenie Morza Egejskiego i stopniowe wypieranie stamtąd minojskich preceptorów.

Źródła archeologiczne nie pozostawiają wątpliwości, co do istotnej roli wojny w okresie wczesnomykeńskim – lokalni Big Men popadali zapewne w liczne konflikty z sąsiadami: pod koniec średniego brązu zaznacza się tendencja do wybierania pod osady miejsc naturalnie obronnych (MARAN 1995: 68-9). Można więc przypuścić, że umiejętność władania bronią i dokonywanie sławnych czynów wojennych było istotnym elementem budowania pozycji przywódczej we wczesnym społeczeństwie mykeńskim (WRIGHT 1997: 11). Duże nagromadzenie uzbrojenia, zarówno użytkowego jak i paradnego oraz przedstawień wojowników i scen walki w Grobach Szybowych jest wymownym tego świadectwem. Przypuszcza się nawet, że udane wyprawy wojenne mogą być źródłem bogactwa pochowanych tam osób (DEMAKOPOULOU 1997: 23), a ślady po zadanych ranach widoczne na ich szczątkach doczesnych są widomą oznaką, że wielu z nich często uczestniczyło w walkach (WRIGHT 1997: 10). Wydaje się, że szczególne znaczenie symboliczne mają kamienne stele ustawione nad niektórymi grobami w obu Okręgach. Część z nich ukazuje wojownika pieszo lub na rydwanach (HEURTLEY 1925: nr I, IV, V, VI?, VIII, IX, X?, XI?; MYLONAS 1973: nr A-490?, C-49?) sugestywnie wskazując na krąg wartości przyświecających pochowanym tam ludziom. Jedna z dość zniszczonych stel ukazuje, być może, tryumfującego wojownika przejeżdżającego ponad pokonanym przeciwnikiem (HEURTLEY 1925: nr V). Sceny walki lub polowania prowadzonego przez uzbrojonych wojowników zostały także ukazane na pieczęciach (KARO 1930: nr 33, 35, 116, 241), ozdobnym sztylcie (KARO 1930: nr 394), srebrnym rytonie (KARO 1930: nr 481), srebrnym naczyniu (KARO 1930: nr 605) i dzbanku fajansowym (KARO 1930: nr 123-4). Przyglądając się dokładniej rozwojowi Okręgów Grobów Szybowych obserwujemy istotną prawidłowość. Otóż, najwcześniejszym pochówkom towarzyszy bardzo mało uzbrojenia, a dopiero z czasem pojawia się go tak dużo, że w niektórych grobach Okręgu A układano je w stosy (GRAZIADIO 1991: 429, 437). Podobnie jest ze stelami nagrobnymi: o ile we wcześniejszym Okręgu B na stelach widać ludzi walczących ze zwierzętami, o tyle w Okręgu A poprzez przedstawienie uzbrojonych wojowników na rydwanach wskazano wyraźnie na militarny kontekst tych reliefów. Świetnie zachowane Okręgi obrazują więc rodzenie się ideologii militarnej w Mykenach.

Okręgi z Myken są szczególnym zespołem zabytkowym. Nigdzie poza tym stanowiskiem nie udało się odkryć tak bogatych i nie splądrowanych grobów. Pozostałości obstawy grobowej z grobów tolosowych w różnych częściach Grecji wskazują jednak na bardzo zbliżone w charakterze, choć może nie tak bogate jak w Mykenach, wyposażenie pochówków należących do miejscowych elit (CAVANAGH, MEE 1998: 52). Za przykład może tu posłużyć przeoczony przez rabusiów grób skrzynkowy w tolosie w Vaphio (KILIAN-DIRLMEIER 1987) lub częściowo splądrowane tolosy w Kakovatos (MÜLLER 1909). Wydaje mi się, że szczególnie wymowne jest nawet nie samo nagromadzenie uzbrojenia, ale występowanie broni paradejnej, należącej do najwyższych osiągnięć sztuki i rzemiosła początków późnego brązu w Grecji. Wskazuje ona bowiem na silne zamiłowanie do broni i uczynienie z niej szczególnej oznaki wysokiej pozycji społecznej (KILIAN-DIRLMEIER 1990; GRAZIADIO 1991: 405-6), a to świadczy o wadze wojny i czynów wojennych w dziejach powstawania ośrodków kultury mykeńskiej.

Zauważalny jest też związek ilości i jakości uzbrojenia występującego w grobach z poziomem zamożności poszczególnych pochówków. Jest to widoczne w samych Okręgach Grobów Szybowych (GRAZIADIO 1991: 437) oraz na innych cmentarzyskach (CAVANAGH, MEE 1998: 55). Widać więc wyraźnie, jak wielką rolę w kształtowaniu się elit wczesnych państw mykeńskich odgrywała symbolika militarna, powiązana z rzeczywistym udziałem w walkach o uzyskanie wyższej pozycji (por. podobna interpretacja dla Płw. Iberyjskiego – GILMAN 1995: 249). Broń występująca także w licznych grobach zaliczanych do prostych typów (jak skrzynkowe i jamowe – LEWARTOWSKI 1996: 42) wskazuje, że symbolika ta była nieobca wszystkim grupom społecznym w okresie wczesnomykeńskim. Ponieważ uzbrojenie pojawia się w grobach przed-mykeńskich ze średniego brązu bardzo rzadko i dopiero pod koniec tej fazy (KILIAN-DIRLMEIER 1995), wyposażanie zmarłych w broń należy uznać za cechę zdecydowanie mykeńską.

Z braku innych źródeł niż cmentarzyska, trudno nam się ustosunkować do zagadnienia roli symboliki wojennej w życiu codziennym Mykeńczyków okresu wczesnomykeńskiego. Sądząc jednak z tego, jaką wagę przypisywano wyposażeniu zmarłych w odpowiednią ilość uzbrojenia, można przypuszczać, że za życia członkowie społeczeństw mykeńskich również eksponowali swą wartość wojenną za pomocą noszonej przy sobie broni. Pamiętać też trzeba o stelach nagrobnych, które były przecież oglądane przez żywych i to na nich musiała oddziaływać symbolika militarna tych przedstawień.

Mozna w tym miejscu zadać pytanie, czy w tym okresie istniała wyodrębniona, wyspecjalizowana grupa wojowników, demonstrująca swoją odrębność od reszty społeczności. Informacje przytoczone powyżej zdają się sugerować odpowiedź pozytywną, uzależnioną jednak od rozważanej warstwy społecznej. Jak widzieliśmy, w Okrę-

gach Grobów Szybowych niemal wszyscy mężczyźni byli uzbrojeni, z czego można wyciągnąć wniosek, że w tej grupie ludności zalety rycerskie należały do obowiązkowego zestawu wartości, jakie należało reprezentować, podobnie, jak działo się to na przykład wśród szlachty polskiej. Ludzie z Grobów Szybowych stanowią jednak grupę szczególną, w widoczny sposób dystansującą się od reszty społeczeństwa (VOUTSAKI 1995: 59). W grobach innych typów, nie należących do elity mykeńskiej, uzbrojenie występuje znacznie rzadziej. W grobach komorowych, zmarli pochowani wraz z bronią są najczęściej wyposażeni także w różne inne przedmioty, które, nie licząc ceramiki, są zazwyczaj cenne (jak naczynia metalowe) lub też mają związek z prestiżem (jak pieczęcie). Szczególnym przykładem jest sławny pancerz z Dendra, sam w sobie stanowiący zapewne niezwykle cenny obiekt (ÅSTRÖM 1977: 7-65). Tak więc i w tych grobach zaznacza się związek uzbrojenia z zamożnością pozostałego wyposażenia. Wydaje się więc, że od pewnego stopnia zamożności wkładanie broni do grobów było znacznie rzadsze z powodów obyczajowych lub ekonomicznych. Natomiast nic nie wskazuje na to, by zmarli wyposażeni w broń różnili się w jakiś szczególny sposób od pozostałych. W grobach prostych typów sytuacja jest odmienna, gdyż broń występuje całkowicie samodzielnie, jeśli nie liczyć ceramiki, czyli towarzyszy pochówkom „najuboższym”. Tak więc, dopiero w kręgu ludności chowającej swych zmarłych w najprostszych grobach wydaje się zarysowywać odrębność grupy wojowników. W tym przypadku demonstracja przynależności grupowej jest szczególnie silna, nic nie zakłóca obrazu zmarłego jako wojownika. A to też oznacza zapewne inny strój noszony przez zbrojnych mężów, gdyż w ich grobach nie spotykamy żadnych zapinek ani tzw. guzików terakotowych lub steatytowych, czyli często występujących elementów odzienia mykeńskiego.

Wraz z powstaniem pierwszych budowli pałacowych (SHELMERDINE 1997: 558-9) wkraczamy w okres środkowomykeński, charakteryzujący się osiągnięciem pełni rozwoju przez kulturę mykeńską. Doszło wtedy do ostatecznego ukształtowania się struktur wczesnych państw, które można opisać terminem „księstwa” (WRIGHT 1997; model zakwestionowany przez SMALL 1998: 284-8), powstał system biurokratyczny stosujący zapisy w piśmie linearnym B, a wszelkie rodzaje sztuk i rzemiosł uzyskały dojrzałość. Mykeńczycy opanowali basen Morza Egejskiego, osiedlili się w Azji Mniejszej, w Wielkiej Grecji, prowadzili intensywną wymianę handlową od wybrzeży Syrii i Palestyny przez Egipt, Wielką Grecję po Bałkany (KILIAN 1976; MARAZZI, TUSA, VAGNETTI eds. 1986; SMITH 1989; LAFFINEUR, BASCH eds. 1991; CLINE, HARRIS-CLINE eds. 1998). Brak większych zniszczeń na terenie Grecji świadczy o zapewnieniu stabilizacji i równowagi politycznej między państwami mykeńskimi, co zaowocowało długotrwałym pokojem (*pax mycenaica* – wbrew opinii THOMAS 1970: 189; za HOOKER 1976: 110-132).

W okresie środkowomykeńskim sceny walki i przedstawienia zbrojnych wojowników właściwie nie występują na pieczęciach (STÜRMER 1982: 116), wyjątkowo pojawiają się na innych wytworach, jak naczynie kamienne z Epidauros (SAKELLARIOU 1971), czy płytki z kości słoniowej z Delos (POURSAT 1977b: 52). Nieco częstsze są wizerunki głów w hełmach z kłów dzika będące aplikacjami mebli (?) wykonanymi z kości słoniowej, znajduwane głównie w grobach (POURSAT 1977a: kat. 63-86, 288, 289, 466); niekiedy pojawiają się przedstawienia wojowników w malarstwie wazowym (KARAGEORGHIS, VERMEULE 1982: 78-106). Wszystkie te wizerunki stanowią jedynie nikły ułamek spuścizny mykeńskiej z okresu pełnej dojrzałości tej kultury. Jednak elementy ideologii militarnej bynajmniej nie zanikły, a jedynie uzyskały inną formę. Jej najefektowniejszym wyrazem były niewątpliwie mury obronne wielu cytadel (np. Mykeny, Tiryns, Teichos Dymaion, Akropol, Gla, Petra). Ich rozmiary, wielkość głazów użytych do konstrukcji (co stało się powodem do wysuwanego przez starożytnych domysłu, iż były one dziełem Cyklopów) znacznie przekraczały praktyczne wymogi obronności. Konstrukcje sporo mniejsze byłyby i tak nie do pokonania przy ówczesnej technice wojennej. Te monumentalne mury były zatem czymś więcej niż jedynie ochroną przed wrogiem zewnętrznym lub potencjalnymi buntownikami (TRIGGER 1990, 121-2). Ponieważ, jak to powiedziano wyżej, wojna stała się na pewien czas zjawiskiem obcym w Grecji, a wzniesienie tych konstrukcji wymagało zaangażowania dużych środków oraz wykazania się sprawnością organizacyjną, stanowiły one swoisty pomnik wielkości państw mykeńskich i ich władców. Pokazywały wszem i wobec, że w centrum politycznym drzemie wielka i groźna siła, a ewentualne plany ataku są z góry skazane na porażkę. Tak więc, ideologia i symbolika militarna przeniosły się z poziomu jednostki na poziom państwa.

Dalszym potwierdzeniem tej obserwacji są malowidła z przedstawieniami walk i wojowników, jakie zdobyły ściany pałaców mykeńskich (pomijamy tu sceny polowań, gdyż ich symbolika oparta jest na innych przesłankach). Szczególnie dobrze ilustruje przedstawianą tu tezę zespół malowideł z Myken: w samym megaronie znajdowały się sceny walk (IMMERWAHR 1990: kat. My.11), a wchodzący do pałacu przez Propylon spoglądali na fresk wojowników z końmi (IMMERWAHR 1990: kat. My.10). Podobnie było w Orchomenos, gdzie malowidło ze zbrojnymi umieszczono na ścianie zewnętrznej tak, by było widoczne od strony bramy (IMMERWAHR 1990: kat. Or.1). W Pylos sytuacja już nie przedstawia się tak jasno, gdyż spory zespół scen pokazujących walkę wojowników mykeńskich z innymi Mykeńczykami, a także z „barbarzyńcami” ubranymi w skóry, został umieszczony na ścianach przedsionka prowadzącego wprawdzie do megaronu, ale w bocznym kompleksie (IMMERWAHR 1990: kat. Py.10). Natomiast w Tirynsie w ogóle nie znaleziono scen walki. Mężczyźni z włóczniami odkryci na zewnętrz-

nym dziedzińcu pałacu (IMMERWAHR 1990: kat. Ti.2) należeli chyba do malowidła przedstawiającego polowanie (RODENWALDT 1912: 5-6; jednak LURZ 1993: 81 zalicza ten fragment do przedstawień walki). Z kolei na dziedzińcu wewnętrznym odkryto fragment z przedstawieniem głowy w hełmie (RODENWALDT 1912: kat. 6) oraz mały fragment postaci zasłoniętej czymś (RODENWALDT 1912: kat. 21), co można zinterpretować jako tarcza wieżowa (LURZ 1993: 84). Nie jest więc wykluczone, że także w Tirynsie osoby wchodzące do pałacu widziały obrazy ukazujące wojowników przysposobionych do walki.

Uwzględniając fragmentaryczny stan zachowania wszystkich malowideł mykeńskich, dochodzimy do wniosku, że kompozycje przedstawiające wojowników i walkę regularnie umieszczano w wejściach do pałaców lub megaronów pałacowych (choćby bocznych, jak w Pylos), a niekiedy w samych megaronach. Jak można przypuszczać, miały one oddziaływać na wchodzących do siedziby władzy, przypominając o podstawach siły państwa. Symbolika tych przedstawień była więc podobna do wymowy wielkich murów obronnych. Odmienność Pylos, gdzie znajdował się pałac otwarty mogła być spowodowana różną tradycją wynikającą ze specyficznej historii ukształtowania się tego ośrodka – KOPCKE 1995: 92).

Istniejące archiwa pisma linearnego B nie dają nam wglądu w problematykę militarną. Składają się na nie bowiem zapisy głównie inwentarzowe, często fragmentarycznie zachowane i przeważnie niezbyt jasne. Wielkie spory budzi choćby struktura władzy w państwach mykeńskich i związana z nią terminologia. Nie wiemy zatem, czy główny władca był rzeczywiście określanym terminem „wanaks”, czy obok niego istniał drugi władca zwany „lawagetasem” (CARLIER 1984: 44-108), czy „equetai” to grupa wysokich dowódców wojskowych (DEGER-JALKOTZY 1974). Wszystkie te interpretacje można z łatwością zakwestionować (UCHITEL 1984; HOOKER 1987).

Zakładając, że *wanaks* to władca, możemy oczekiwać, że choćby nominalnie, odgrywał on istotną rolę w armii. Jednak zachowane teksty pisma linearnego B nic nam o tym nie mówią i nie dają jakiegokolwiek podstawy do łączenia *wanaksa* z funkcjami wojskowymi (CARLIER 1984: 125 n. 710; STAVRIANOPOULOU 1995: 425; WHITTAKER 1997: 157). Podobnie nie ma wyraźnych związków *lawagetasa* z wojskiem (HOOKER 1987: 261-3; THOMAS 1995: 351). Pozostają jedynie *equetai*, jako dowódcy oddziałów wojskowych, ale, jak powiedziano powyżej, interpretacja ta wcale nie jest pewna. Pozostaje faktem, że centralne archiwum w Pylos nie daje właściwie żadnych informacji o wojsku, tak jakby zagadnienia te pozostawały poza kręgiem zainteresowań pałacu. Jednak na podstawie tych fragmentarycznych zapisów nie należy wyciągać żadnych dalej idących wniosków.

Pozostając na tropie symboliki militarnej jako elementu ideologii państwowej u Mykeńczyków możemy

jeszcze sięgnąć do religii i przedstawień kultowych. W religii mykeńskiej wyróżnia się kilka poziomów jej funkcjonowania od kultu oficjalnego czy „państwowego” po kult ludowy (HÄGG 1995; 1996). Przybytkiem kultowym działającym na poziomie oficjalnym było bez wątpienia Centrum Kultowe w Mykenach. I oto w nim właśnie odkryto freski przedstawiające kobietę z mieczem (TAYLOR 1969; 91-7) oraz kobietę w hełmie z kłów dzika (KRITSELE-PRIVIDI 1982: 28-33), oba interpretowane jako wizerunki bogiń, przy czym ta pierwsza może być nawet główną boginią panteonu mykeńskiego (REHAK 1988: 544). Na terenie Centrum Kultowego odkryto także stiukową tabliczkę z malowidłem ukazującym postać, najprawdopodobniej kobietą, w hełmie, skrytą za tarczą ósemkową (TSOUNTAS 1887: 162-4). Także i to przedstawienie zinterpretowano jako wizerunek mykeńskiej bogini (CASSOLA GUIDA 1975: 93-4). Staje się więc widoczne, że do ważnych bóstw mykeńskich należały uzbrojone boginie (niezależnie od możliwego minojskiego pochodzenia tych kultów – REHAK 1988: 542-5). Wydaje się, że wymowa przedstawionych wyżej świadectw prowadzi do oczywistego wniosku, że symbolika militarna należała do elementów mykeńskiej propagandy państwowej.

Znów trzeba powrócić do grobów, by zorientować się, jak i czy elementy te pojawiają się na poziomie indywidualnym. Generalnie, uzbrojenie jako składnik wyposażenia grobowego występuje rzadko, a szczególnie jest go mało w Argolidzie, a więc tam, gdzie było najwięcej wielkich twierdz. Zarówno w grobach komorowych jak i w grobach prostych typów broń pojawia się raczej przy bogatszych pochówkach, jednak tak, jak to było w okresie wczesnomykeńskim, w grobach prostych typów nadal nie towarzyszą jej żadne elementy ubioru. Tak więc, obserwacje dotyczące okresu poprzedniego odnoszą się także do środkowomykeńskiego. Zaskakująco mała ilość uzbrojenia została zinterpretowana przez G. KOPCKE jako dowód, że przynajmniej w Argolidzie nastąpiła „demilitaryzacja” społeczeństwa, na rzecz wzmocnienia siły centrum, może w wyniku ukształtowania się władzy w rodzaju tyranii (1995: 91, 365). Piszący te słowa uważa jednak, że powód był zupełnie inny. Uzbrojenie w grobach jest świadectwem symboliki wojennej występującej na poziomie jednostki. Po zapanowaniu pokoju na lądzie greckim wojna przestała być codziennością i oddziaływać bezpośrednio na życie Mykeńczyków – przeszła raczej do tradycji, a z nią do propagandy państwowej. Nie było już istotnego powodu, by wyposażać zmarłych w broń. Jako argument za takim ujęciem może przemawiać cmentarzysko Nea Ionia w Volos (BAZIOU-EFSTATHIOU 1985). Broń pojawia się tam tylko w grobach najwcześniejszych, grobach należących do założycieli tego ośrodka mykeńskiego, którzy przybyli z południa i zapewne początkowo pozostawali we wrogich stosunkach ze społecznościami lokalnymi. Sytuacja po krótkim czasie uległa poprawie i broń przestała towarzyszyć zmarłym. Podobna sytuacja miała miejsce na Rodos i innych wyspach Dodekanazu,

choć broń w większych ilościach występuje w tamtejszych grobach nieco dłużej, bo do pierwszej fazy okresu środkowomykeńskiego (BENZI 1992: zwł. 171-7). W końcu okresu środkowomykeńskiego dużo uzbrojenia spotyka się przy pochówkach mykeńskich w północno-zachodniej Grecji. Pochówki te należały do emigrantów z Peloponezu, wiodących niespokojne życie w tej na poły dzikiej krainie. Obserwacje powyższe prowadzą do wniosku, że broń występuje w okresach i miejscach, gdzie zagrożenie było realne, co stanowiło impuls do wyposażania także zmarłych na ich ostatnią drogę w środki obrony.

Wszystko to nie znaczy, że Mykeńczycy okresu środkowomykeńskiego zapomnieli, jak się włada mieczem lub włócznią. Wielu z nich zapewne brało udział w różnych przedsięwzięciach zamorskich, a trening wojenny był codziennością. Jednak demonstrowanie siły militarnej stało się raczej elementem propagandy państwowej, nie było natomiast potrzebne jednostkom.

Po katastrofie, jaka przetoczyła się przez Grecję lądową w końcu okresu środkowomykeńskiego (ok. 1200 r. p.n.e.) nastąpił schyłkowy epizod kultury mykeńskiej. Niektóre pałace częściowo odbudowano, mury obronne naprawiono, ale nowych już nie wznoszono; ludność gromadziła się wokół ośrodków dających schronienie i wyżywienie lub emigrowała. W okresie tym nastąpiły liczne przemiany organizacyjne, władzę przejęli członkowie niższych warstw społecznych, zanikła większość rodzajów sztuki, zwłaszcza związanej z minionym systemem pałacowym. Dawna równowaga polityczna ustąpiła miejsca niepewnej sytuacji (LEWARTOWSKI 1989; DEGER-JALKOTZY 1995: 375-7).

Brak jest więc w okresie końcowomykeńskim nowych, monumentalnych form demonstrowania siły państwa, bo też i państwa te oraz ich struktury mocno osłabły. Natomiast stare, naprawione mury obronne nadal niewątpliwie wyglądały równie groźnie, jak we wcześniejszym okresie. Głównym nowym nośnikiem przekazu istotnych treści było w tym schyłkowym okresie malarstwo wazowe. Jak można tego oczekiwać po niespokojnych czasach, pojawiają się na naczyniach liczne sceny ukazujące wojowników, zwłaszcza na rydwanach, nie ma natomiast przedstawień walki (KARAGEORGHIS, VERMEULE 1982: 107-49), co wynika raczej z tradycji malarstwa mykeńskiego, nie pokazującego scen gwałtownych ani dynamicznych. Ikonografia zdaje się wskazywać na znaczne zmiany w sposobie prowadzenia walki, związane z wykształceniem się zorganizowanych oddziałów piechoty, przygotowanych do wykonywania składowych manewrów (LEWARTOWSKI 1989: 146; DREWS 1993).

Można by oczekiwać, zwłaszcza w świetle poprzednich hipotez, że znów w grobach ujrzymy dużo uzbrojenia. Jednak tak nie jest, a broń należy do rzadkości we wszystkich typach grobów. Jedyne większe zgrupowanie pochówków z uzbrojeniem należącym do obstawy grobowej pochodzi z Achai i Grecji północno-zachodniej (PAPAZOGLU-MANIOUDAKI 1994: 200). W tych

też rejonach groby z uzbrojeniem należą do bogatszych. Wydaje się więc, że znów broń pojawia się w grobach tych Mykeńczyków, którzy emigrowali ze swoich ziem i znajdowali się w obcym środowisku, choć Achaja od dawna należała do świata mykeńskiego. Jeżeli obraz wyspecjalizowanych piechurów, jaki maluje DREWS (1993) jest słuszny, to brak uzbrojenia w grobach nie powinien być bardzo zaskakujący, gdyż nigdy nie leżało w obyczajach mykeńskich demonstrowanie za pomocą wyposażenia grobowego zawodu zmarłego (LEWARTOWSKI 1996: 59). Wydaje się więc, że po upadku mykeńskiego systemu pałacowego sytuacja zmieniła się tak bardzo, że zanika tradycja eksponowania wartości rycerskich zarówno na poziomie państwowym, jak i indywidualnym. Jest to zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę, że po krótkim okresie częściowej odbudowy ponownie zaczął się pogłębiać rozpad dawnych struktur.

Ok. roku 1100 p.n.e. znikają kolejno wszystkie osady mykeńskie, znikają też charakterystyczne wyroby tej kultury. Grecja wkracza w okres przejściowy pomiędzy kulturą mykeńską a początkami cywilizacji klasycznej, zwany submykeńskim. Okres ten pozostawił po sobie niemal wyłącznie groby, w których prawie w ogóle nie ma uzbrojenia,

brak też zupełnie jakichkolwiek źródeł ikonograficznych (LEWARTOWSKI 1989: 174-5). Z przekazów historycznych (zwl. Tukidydes I.14) można wnosić, że był to czas wielce niespokojny. Jednak uzbrojenie pozostawało razem z żywymi, a zmarłym towarzyszyła ceramika, zapinki, biżuteria. Różnice w ilości i jakości wyposażenia grobowego zmniejszają się w widoczny sposób, co może wskazywać na egalitarny charakter obyczajów grzebalnych tego czasu (MORRIS 1987: 172-3; WHITLEY 1991: 181). W świetle tej hipotezy brak uzbrojenia w grobach jest zrozumiałe. Dodać należy jednak, że broń pojawia się wraz z tymi pochówkami, których wyposażenie jest ilościowo uboższe, a nigdy nie występuje razem ze szpilami czy fibulami występującymi bardzo często. A ta obserwacja prowadzi raczej do innego wniosku: odżyła dawna tradycja znana z grobów prostych typów, a także w pewnym sensie z Grobów Szybowych, gdzie właściciele uzbrojenia podkreślali różnicę dzielące ich od reszty społeczeństwa. Należy więc jednak sądzić, że w okresie submykeńskim, który był czasem tworzenia nowych struktur, znów pojawia się element symboliki wojennej na poziomie jednostki. Przy wszystkich różnicach, sytuacja przypomina okres Grobów Szybowych. Koło historii zatoczyło pełen obrót.

Literatura

- ÅSTRÖM P.
1977
The Cuirass Tomb and other finds at Dendra. Part I: the chamber tombs [SIMA vol. 4.1], Göteborg.
- BAZIOU-EFSTATHIOU A.
1985
Mykenaika apo te Nea Ionia Volou, ADelt 40 Mel., p. 17-70.
- BENZI M.
1992
Rodi e la civiltà micenea [Incunabula Graeca vol. 94], Roma.
- BINFORD L.R.
1972
An archaeological perspective, New York.
- CARLIER P.
1984
La royauté en Grèce avant Alexandre, Strasbourg.
- CÀSSOLA GUIDA P.
1976
Le armi nel culto dei Micenei, in: Studi triestini di Antichità in onore di Luigia Achillea Stella, Trieste p. 93-104.
- CAVANAGH W.G., MEE C.
1998
A private place: death in prehistoric Greece [SIMA vol. 125], Jonsered.
- CLINE E.H., HARRIS-CLINE D. eds.
1998
The Aegean and the Orient in the second millennium. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium Cincinnati, 18-20 April 1997 [Aegeum 18], Liège.
- DEGER-JALKOTZY S.
1974
E-QE-TA, Wien.
- 1995
Mykenische Herrschaftsformen ohne Paläste und die griechische Polis, in: Laffineur, Niemeier 1995, p. 367-383.
- DEMAKOPOULOU K.
1997
The Mycenaean world: an overview, in: Howland 1997, p. 19-31.
- DIETZ S.
1991
The Argolid at the transition to the Mycenaean Age: studies in the chronology and cultural development in the Shaft Grave Period, Copenhagen.

- DOUMAS CH.
1996 *Early Helladic III and the coming of the Greeks*, CretSt 5, p. 51-61.
- DREWS R.
1993 *The end of the bronze age. Changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.*, Princeton.
- EVANS A.
1921 *The Palace of Minos at Knossos.*, vol. I, London.
1936 *The Palace of Minos at Knossos.*, vol. IV, London.
- GILMAN A.
1995 *Prehistoric European chiefdoms. Rethinking „Germanic” societies*, in: PRICE T.D., FEINMAN G.M. eds., *Foundations of social inequality*, New York and London, p. 235-251.
- GRAZIADIO G.
1991 *Social stratification at Mycenae in the Shaft Grave period*, AJA 95, p. 403-40.
1998 *Trade circuits and trade-routes in the Shaft Grave period*, SMEA 40, p. 29-76.
- HÄGG R.
1995 *State and religion in Mycenaean Greece*, in: Laffineur, Niemeier 1995, p. 387-91.
1996 *The religion of the Mycenaeans twenty-four years after the 1967 Mycenaeanological Congress in Rome* in: E. de MIRO L., GODART A., SACCONI, eds., *Atti e memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia*, Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991, Roma, p. 599-613.
- HEURTLEY W.A.
1925 *Excavations at Mycenae. The grave stelae*, BSA 25, p. 126-146.
- HODDER I.
1982 *The present past*, London.
- HOOKE J.T.
1976 *Mycenaean Greece*, New York.
1987 *Titles and functions in the Pylian state*, *Minos* 20-22, p. 257-67.
- HOWLAND R.H. ed.
1997 *Mycenaean treasures of the Aegean Bronze Age repatriated. Proceedings from a seminar sponsored by the Society for the Preservation of the Greek Heritage and held at the Ripley Center, Smithsonian Institution, Washington D.C. on January 27, 1996*, Washington D.C.
- IMMERWAHR S.A.
1990 *Aegean painting in the Bronze Age*, University Park and London.
- KARAGEORGHIS V., VERMEULE E.
1982 *Mycenaean pictorial vase painting*, London.
- KARO G.
1930 *Die Schachtgräber von Mykenai*, München.
- KILIAN K.
1976 *Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischen und nachmykenischen Zeit*, *JberInstVgFrankf*, p. 112-29.
- KILIAN-DIRLMEIER I.
1987 *Das Kuppelgrab von Vapheio: die Beigabenausstattung in der Steinkiste. Untersuchungen zu der Sozialstruktur in späthelladischer Zeit*, *JbZMusMainz* 34, p. 197-212.
1990 *Remarks on non-military functions of swords in the Mycenaean Argolid*, in: HÄGG R., NORDQUIST G. eds., *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens*, 11-13 June 1988, Stockholm, p. 157-61.
1995 *Reiche Gräber der mittelhelladischen Zeit*, in: Laffineur i Niemeier 1995, 49-51.
- KOPCKE G.
1995 *The Argolid in 1400 – what happened?* in: Laffineur, Niemeier 1995, 88-93.
- KRITSELE-PROVIDI I.
1982 *Toichographies tou threskeytikou kentrou ton Mykenon*, Athenai.
- LURZ N.
1993 *Der Einfluß Ägyptens, Vorderasiens und Kretas auf die mykenischen Fresken. Studien zur Ursprung der Frühgriechischen Wandmalerei*, Frankfurt am Main.

- LAFFINEUR R., BASCH L. eds.
1991 *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer. Actes de le troisième Rencontre égéene internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse (23-25 avril 1990)* [Aegaeum 7], Liège.
- LAFFINEUR R., NIEMEIER W.-D. eds.
1995 *Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, Univ. of Heidelberg, 10-13 April 1994* [Aegaeum 12], Liège.
- LAUTNER H.
1989 *Die protomykenische Burg auf Kiapha Thiti in Attika* in: LAFFINEUR R. ed., *Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent* [Aegaeum 3], Liège, p. 145-9.
- LEWARTOWSKI K.
1989 *The decline of the Mycenaean civilisation*, Wrocław.
1996 *Późnohelladzkie groby prostych typów. Studium mykeńskich obyczajów grzebalnych*, Warszawa.
- MARAN J.
1995 *Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave Period* in: Laffineur, Niemeier 1995, p. 67-72.
1999 *Mycenae with Wessex. On the nature of amber trade in the Shaft Grave period* (wykład w American School of Classical Studies at Athens).
- MARAZZI M., TUSA S., VAGNETTI L. eds.
1986 *Traffici micenei nel Mediterraneo. Problemi storici e documentazione archeologica. Atti del convegno di Palermo, 11-12 maggio e 3-6 dicembre 1984*, Taranto.
- MARINATOS N.
1989 *The Minoan harem: the role of eminent women and the Knossos frescoes*, *DialHistAnc* 15:2, p. 33-62.
- MORRIS I.
1987 *Burial and ancient society. The rise of the Greek city-state*, Cambridge.
- MÜLLER K.
1909 *Alt-Pylos II. Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos*, *AM* 34, p. 269-328.
- MYLONAS G.E.
1973 *O Taphikos Kyklos B ton Mykenon*, Athenai.
- POURSAT J.-C.
1977a *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*, Paris.
1977b *Les ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien*, Paris.
- PAPAZOGLU-MANIOUDAKI L.
1994 *A Mycenaean warrior's tomb at Krini near Patras*, *BSA* 89, p. 171-200.
- REHAK P.
1988 *New observations on the Mycenaean 'Warrior Goddess'*, *AA*, p. 535-45.
- RODENWALDT G.
1912 *Tiryns II. Die Fresken des Palastes*, Athen.
- RUTTER J.B.
1993 *Review of Aegean Prehistory II: the prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland*, *AJA* 97, p. 745-797.
- SAKLARIOU A.
1971 *Scène de bataille sur un vase mycénien en pierre?*, *RA*, p. 3-14.
- SAXE A.
1970 *Social dimentions of mortuary practices*, Michigan.
- SCHLIEMANN H.
1878 *Mykenae. Bericht über meine Forschungen und Entdeckungen in Mykenae und Tiryns*, Leipzig.
- SHAY T.
1983 *Burial customs at Jericho in the Intermediate Bronze Age: a componential analysis*, *Tel Aviv* 10, p. 26-37.
- SHELMERDINE C.W.
1997 *Review of Aegean Prehistory VI: the Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland*, *AJA* 101, p. 537-85.

- SMALL D.B.
1998
Surviving the collapse: the oikos and structural continuity between Late Bronze Age and later Greece, in: GITIN S., MAZAR A., STERN E. eds., *Mediterranean people in transition. Thirteenth to early tenth centuries BCE*. In honour of Professor Trude Dothan, Jerusalem, p. 283-291.
- SMITH T.R.
1989
Mycenaean trade and interaction in the West Central Mediterranean 1600-1000 B.C. [BAR 371], Oxford.
- STAVRIANOPOULOU E.
1995
Die Verflechtung des politischen mit dem Religiösen im mykenischen Pylos in: Laffineur, Niemeier 1995, p. 423-433.
- STÜRMER V.
1982
Zur Ikonographie des Kampfes auf dem Siegelring CMS I, nr 16, OpAth 14, p. 111-8.
- TAYLOUR W.
1969
Mycenae 1969, *Antiquity* 43, p. 91-97.
- THOMAS C.G.
1970
A Mycenaean hegemony? A reconsideration, JHS 90, p. 184-92.
1976
The nature of Mycenaean kingship, SMEA 17, p. 93-116.
1995
The components of political identity in Mycenaean Greece in: Laffineur, Niemeier 1995, p. 349-54.
- TRIGGER B.G.
1982
Recenzja R.W. Chapman, I. Kinnes i K. Randsborg (red.), *The Archaeology of Death*, Cambridge 1981, *Man* 17, p. 560.
1990
Monumental architecture: a thermodynamic explanation of symbolic behaviour, *WorldA* 22, p. 119-32.
- TSOUNTAS CH.
1887
Archaioetes ek Mykenon, *AEphem*, p. 155-172.
- UCHITEL A.
1984
On the 'military' character of the o-ka tablets, *Kadmos* 23, p. 136-63.
- VOUTSAKI S.
1995
Social and political processes in the Mycenaean Argolid in: Laffineur, Niemeier 1995, p. 55-66.
- WACE A.J.B., PAKENHAM-WALSH M.
1955
Mycenae 1939-1954. Part II. The Prehistoric Cemetery: graves below the House of the Warrior Vase, *BSA* 50, p. 190-3.
- WASON P.K.
1994
The archaeology of rank [New Studies in Archaeology], Cambridge.
- WHITLEY J.
1991
Style and society in Dark Age Greece. The changing face of a pre-literate society 1100-700 BC, Cambridge.
- WHITTAKER H.
1997
Mycenaean cult buildings. A study of their architecture and function in the context of the Aegean and the Eastern Mediterranean [Monograph from the Norwegian Institute at Athens, vol.1], Bergen.
- WRIGHT J.
1997
Thugs or heroes. The early Mycenaeans and their graves of gold in: Howland 1997, p. 5-17.
- YASUR-LANDAU A.
1992
Socio-political and demographic aspects of the Middle Bronze Age cemetery at Jericho, *TelAvivJa* 19, p. 235-46.